

HEERD GANG IN VLODROP EN OP DE MEINWEG

Henk Hillegers, Kasteelstraat 17, 3620 Neerharen (België)

Onder heerdgang wordt verstaan de dagelijkse rondgang van de kudde onder leiding van de herder door de gemeente. Het oude woord "heerd" betekent niet alleen "kudde" maar ook "herder". In vrijwel alle Germaanse talen en dialecten komt dat woord voor. In het Engels kennen we "herd" voor "kudde" en de "shepherd" is onze "scheper", in het Hoogduits is dat "Hirt" en in sommige Zuid-Limburgse dialecten is "kooheirt" wat in het bijna uitgestorven Waals als "hièrdi" wordt uitgesproken. Die fundamentele overeenkomst is geen toeval.

Heerdgang is een oeroud fenomeen dat al bestaat vanaf het moment van domesticatie van grote herbivoren zoals schapen, geiten, runderen en paarden. Voor Zuid-Limburg verschijnt heerdgang bij de komst van de Bandkeramiekers, zo'n 6.000 jaar geleden. Heerdgang bestaat nog steeds in onze cultuur maar heeft niet meer die invloed op het patroon van ons cultuurlandschap en evenmin op de processen die zich daarin afspelen.

HEERD GANG EN HET NEDERZETTINGSPATROON VAN ONZE GEMEENTEN

Nadat onze voorouders zich definitief op één plaats in het landschap vestigden en nederzettingen ontstonden die nu nog bestaan, ontwikkelde zich een patroon van wegen en een verdeling van oppervlakten met een bepaald gebruik binnen de gemeente.

Rond woonhuis, schuur en veestallen de moestuinen en boomgaarden, daaromheen akkers beschermd door een ring van akkermaalshout tegen vraat door de dorpskudde die buiten de ring op de "gemene" gronden (wilde graslanden, heide of bossen) werd geweid.

De kern van het patroon van heerdgang bestond uit het min of meer driehoekige dorpspleintje, waar de heerdgang 's morgens vroeg begon en 's avonds eindigde. Hier lag de dorpspoel waar het vee zich kon laven. De aan het pleintje gelegen huisplaatsen werden door veekerende hagen of "tuinen" (uit dood hout samengestelde hagen) beschermd, behalve in de hoekpunten waar hekken de

doorgang van de kudde al of niet konden beletten.

Diverse dorpspleintjes, waarvan de heerdgang al diverse generaties verdwenen is, zijn toch nog als zodanig herkenbaar ofwel door hun vorm (spoelvormig of driehoekig), oude bebouwing, maar vooral door karakteristieke benamingen voor dergelijke pleintjes. Deze oude toponiemen zijn vaak "heerdgangindicatief", dat wil zeggen duiden op een element van de heerdgang, bijvoorbeeld de veedrenk op het pleintje, of de hekken waardoor het plein al dan niet voor de kudde kon worden afgesloten. Voorbeelden van deze heerdgangindicatieve woorelementen afkomstig uit de huidige Limburgse toponiemenvoorraad: "koel", "pool", "maar" of "meer" zijn synoniemen voor de dorpspoel. "Varen", "valder" of "volder" als synoniem voor dorpspoort. "Dries" of "bies(t)" voor plein. Vanuit het dorpsplein ontspringt minstens één veedrift, die de weidegronden ver-

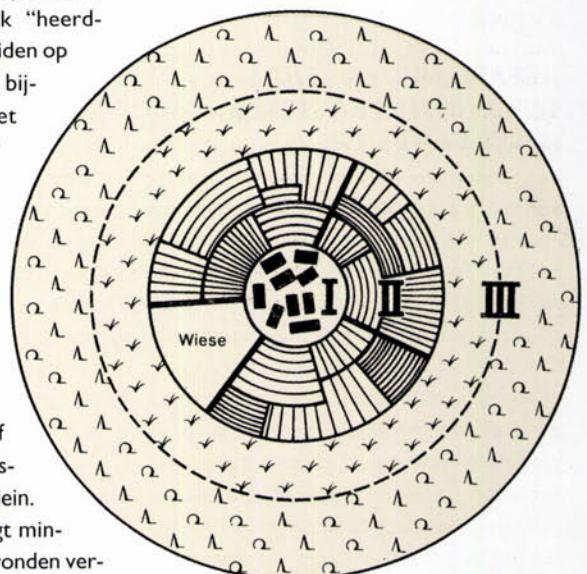
bindt met de verzamelplaats van het vee op het dorpspleintje. Veedriften zijn brede wegen die aan beide zijden veekerend dienen te zijn ofwel door hun holle vorm ofwel door een beplanting met hagen. De veedrift doorsnijdt soms het akkerareal; begrijpelijk dat vooral hier geen heerdgang kan worden toegestaan, behalve wanneer de oogst heeft plaats gevonden.

Namen voor veedriften zijn ontleend aan het soort vee: "rond, koe, schaaap, vee" in een samenstelling met "weg, baan of straat". Soms "drift" of "dreef". Ook de holle vorm of de naam voor het soort veekering komt terug in toponiemen, bijvoorbeeld "holstraat" of "haagweg".

Andere voorbeelden hebben betrekking op namen voor de weidegebieden waar de kudde voedsel vond: het zijn de vele "heidewegen", maar ook "groenstraten" zijn te beschouwen als heerdgangwegen, evenals diverse "miswegen" die, zoals uit onderzoek is

FIGUUR I

Schema van de verschalingsgradiënt in een agrarische nederzetting met heerdgang.
Ring I: kern van de nederzetting met onder andere potstallen, waar de mest van de kudde wordt opgeslagen en moestuinen die zwaar worden bemest.
Ring II: akker- en hooilandareal dat matig wordt bemest.
Ring III: heide en bos, die niet worden bemest.

gebleken (HILLEGERS, 1992) meer met "mest" dan met "kerkgang" van doen hebben.

Veedriften monden uit in weidegebieden. Deze bestonden destijds uit zeer uitgestrekte weidegebieden die het eigendom waren van de gemeente en dus gemeenschappelijk werden gebruikt. Naar hun vegetatie werden droge weidegebieden als "heide" aangeduid en meestal door de scheper benut. Vochtige weidegebieden langs riviertjes of beken gelegen, waren geschikter voor het meer eisen stellende rundvee.

Op huidige kaarten zijn de (voormalige) droge weidegebieden voor schapen, de dorpsheiden, herkenbaar aan een reeks van eigenschappen. Hun geografisch perifere ligging in de gemeente is opvallend, geomorfologisch gesproken liggen zij hoog en bezitten waterdoorlatende bodems. Ze zijn nu vaak beplant met naaldhout als gevolg van het verlies van hun functie als weidegrond voor de dorpskudde tijdens de vorige eeuw. Kenmerkend is een wegepatroon in de vorm van een waaier waarvan de punt wijst in de richting van de nederzetting waartoe die heide behoort.

Karakteristieke woorelementen in toponiemen: juridische status van het gebied, vegetatiekundige status heide, synoniemen voor drenken, rustplaatsen, oriëntatiepunten, grensafbakening.

Vochtige weidegronden zijn typisch voor beek- of rivierdalen en, in de vorige eeuw, minder uitgestrekt van oppervlak dan de droge heiden. Ze zijn, toponymisch gesproken, bekend onder diverse namen onder andere "broek, beemd, ooi, waard". Elke naam kent diverse spellingsvarianten.

HEERDANG EN (TIJDS- GEBONDEN) PROCESSEN IN DE GEMEENTE

De grove lijnen van het nederzettingspatroon met de centrale verzamelplaats voor het vee, de verschillende weidegronden en de daartussen gelegen driften is niet het enige gevolg van het proces van de heerdgang. Een ander voorbeeld van een in eeuwen opgebouwd ecologisch proces dat grote gevolgen had voor elk boerenbedrijf binnen de gemeente staat bekend onder de term "verschrallingsgradiënt". Het ontstaan van verschillen in de vruchtbaarheidsgraad van delen van de gemeente hangt samen met het

voeren van een "gemengd bedrijf". Dit houdt in dat de veeteelt in dienst staat van de landbouw en dat de mest van de veestapel de jaarlijkse productie van groenten en graan garandeert. Figuur 1 geeft een beeld. De heerdgang voert iedere dag mest aan vanuit ring III. Die bestaat uit wilde weidegronden, de heide, of uit beweide bossen. De mest concentreert zich in gebied I. Dat is de nederzetting met de potstallen en moestuinen die zwaar werden bemest. Ring II, het akkerareaal, werd eveneens bemest. Vanuit de nederzetting naar de rand van de gemeente is er daarom sprake van een verschrallingsgradiënt.

Introductie van kunstmest, ontkoppeling van het gemengd bedrijf en het staken van heerdgang op de heide zijn de belangrijkste factoren die een einde maakten aan een proces dat eeuwen lang stand hield.

Een derde voorbeeld van een proces waarbij heerdgang een rol speelt is het ontstaan van een "ontginningsas". Dit is een weg die in het proces van de ontginning een centrale rol speelt, aanvankelijk een weg waarlangs heerdgang plaats vond en die de verbinding vormt tussen de nederzetting en de heide, later een weg waarlangs zich kolonisten vestigen en uiteindelijk een verbinding tussen het moederdorp en de dochternederzetting op de (voormalige) heide.

De "Hooibaan" van Vlodrop is daarvan een goed voorbeeld. Die naam is ons inziens de "verhollandste" vorm van het dialectische "heuje", in de betekenis van "vee hoeden". Bij de bespreking van de heerdgangtoponiemen van Vlodrop komen we hierop terug.

Een laatste voorbeeld dat aantoont hoe belangrijk heerdgang is geweest in processen die ons huidige cultuurlandschap hebben vormgegeven is de aftakeling van primair bos tot droog schraalland. Dit proces heeft zich voornamelijk afgespeeld tijdens de middeleeuwen. Achtereenvolgens spelen varkens, vervolgens rundvee en tenslotte schapen in kuddeverband een rol. In de door eiken en (of) beuken gedomineerde bossen waren het vooral de eikenbomen die van belang waren voor de varkens die onder leiding van de "sween" in de bossen werden gehoed. Maar ook rundvee en schapen kunnen, met name in het najaar en in de winter, nog veel voedsel in bossen vinden. Vraat aan de bast, vooral bij jonge bomen, is uiteindelijk funest voor een bos dat zich niet meer kan verjongen. Er ontstaan steeds grotere open plekken waarvan de vegetatie uit niet houtige soorten, grassen en kruiden of

dwerghoesters (onder andere heide) is opgebouwd.

Hierna volgt de ontginningsgeschiedenis van Vlodrop, geschetst aan de hand van de heerdgangen vanuit het dorp blijkens de betekenis van een aantal heerdgangindicatieve toponiemen.

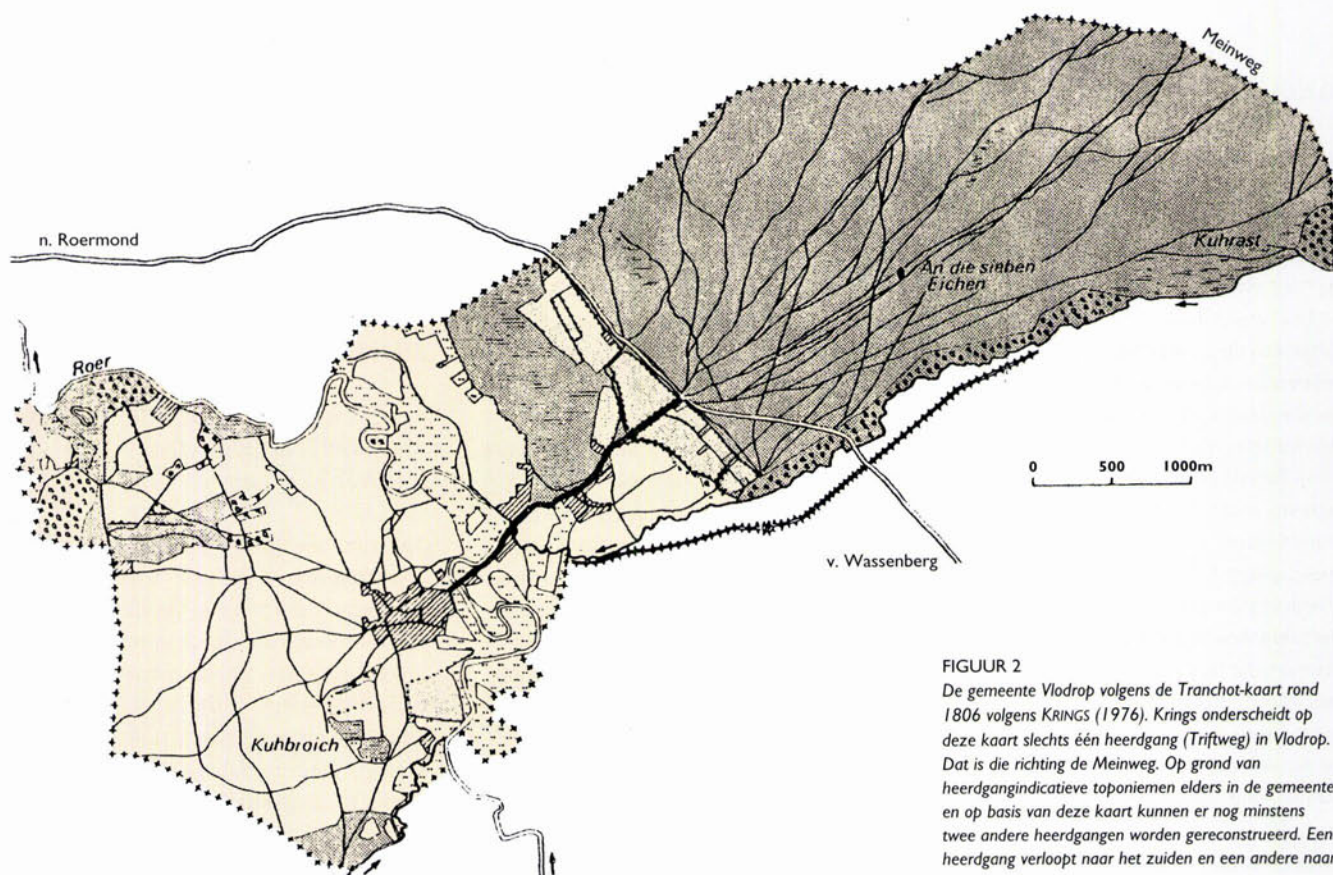
HEERDANG VANUIT HET DORPSCENTRUM NAAR HET ZUIDWESTEN

De Koebroekweg begint aan een driehoekig pleintje aan de zuidrand van het dorp en verloopt in zuidelijke richting. Daar liggen langs de Roer natte graslanden die als broeklanden werden geëxploiteerd. De Tranchot-kaart vermeldt "Kuhbroich". De Schaapsweg ontspringt aan een ander pleintje dat aansluit bij het hierboven aangeduide en verloopt in een zuid-westelijke richting naar gronden die vier tot vijf meter hoger liggen dan die van het Koebroek. Deze hoog gelegen en dus droge weidegronden zijn voor schapen geschikter dan voor rundvee. In 1800 was deze heide al ontgonnen tot private landbouwgronden.

Tussen beide heerdgangwegen ligt een onverharde weg, de Heersteeg, hoogstwaarschijnlijk een verschrijving voor "heerdsteeg", in de betekenis van een smallere weg voor de scheper, de koeherder of voor hun kudde. Op grond van deze gegevens mag worden aangenomen dat er voor 1800 zowel vochtige als droge weidegronden in het zuidelijk deel van de gemeente Vlodrop lagen die door de dorpskudde werden beweide. Al vóór 1800 zijn deze gemene gronden geprivatiseerd en omgezet in landbouwgrond. Alleen het Koebroek werd tot bos omgevormd.

HEERDANG VANUIT HET DORPSCENTRUM NAAR HET NOORDWESTEN

Eveneens aan een pleintje (met veepoel in 1835) ontspringt een andere "broekweg", de Bennebroekweg. De naam kan betrekking hebben op een familienaam, maar de weg verbindt ook een perifeer gelegen pleintje in het dorp met vochtige graslanden langs de Roer. Een andere weg, de huidige Bergerweg, die ook aan dat pleintje ontspringt, verloopt in een meer noordwestelijke richting en verbindt het dorpscentrum met een nog in 1920 bestaand,

FIGUUR 2

De gemeente Vlodrop volgens de Tranchot-kaart rond 1806 volgens KRINGS (1976). Krings onderscheidt op deze kaart slechts één heerdgang (Trichtweg) in Vlodrop. Dat is de richting de Meinweg. Op grond van heerdgangindicatieve toponiemen elders in de gemeente en op basis van deze kaart kunnen er nog minstens twee andere heerdgangen worden gereconstrueerd. Een heerdgang verloopt naar het zuiden en een andere naar het noordwesten.

maar gefragmenteerd heidegebied. Op de Tranchot-kaart is dit heidegebied groter en meer aaneengesloten weergegeven. De graslanden langs de Roer in de noordwestelijke uithoek van de gemeente zijn vóór 1800 al geprivatiseerd door de eigenaren van de hoeve Triest en de heidehoeve Moorsel. Na 1920 worden de dan nog bestaande delen van dit droge schraalland in bos of landbouwgrond omgezet.

Ook naar het noordwesten van de gemeente bestond dus heerdgang. Vóór 1800 is het grootste deel van het vochtige gemene schraalland geprivatiseerd (aan de eigenaar van hoeve Triest) en eveneens het grootste deel van het droge schraalland (aan de eigenaar van de hoeve Moorsel of de bewoners van het gehucht Holst). Vlak na 1900 bestaan er nog fragmenten van zowel droge als vochtige schraallanden. In 1970 zijn deze restanten van deze "wilde" weidegronden in gemeenschappelijk bezit of wel geprivatiseerd of wel omgezet in productiebos.

HEERDANG VANUIT HET DORPSCENTRUM NAAR HET NOORDOOSTEN

Deze heerdgang is aan de hand van zowel historisch en hedendaags kaartmateriaal als van

talrijke heerdgangindicatieve toponiemen heel goed te reconstrueren.

Allereerst de Hooibaan waarvan de betekenis mijns inziens niet met "hooi", maar met "heujen" (= vee hoeden) samenhangt. Deze weg verdeelt het weidegebied van de Meinweg (een "gemene" heide of heide in gemeenschappelijk bezit) in twee symmetrische delen, ontspringt in het dorp en eindigt blind. In deze uitgestrekte heide, van nature begrensd door de Roode Beek, de Lange Graft en de Roer, tevens de grenzen vormend van de gemeente Vlodrop, ligt een aantal opmerkelijk duidelijke heerdgangindicatieve toponiemen.

De Koezoep, een veedrenk, ligt op de grens met de voormalige gemeente Herkenbosch. De Bolberg, een rustplek voor rundvee, genoemd naar de bol (= stier) ligt ongeveer op de grens van de vochtige, productieve en voor rundvee meer geschikte graslanden langs de Roer. Een boomgroep uit een aantal eiken in de overigens open heidevlakte is een geschikte rustplek voor de scheper met zijn kudde. Tevens fungeert het boomgroepje als een levende grenssteen en oriëntatiepunt. Het toponiem "Aan de zes eiken" herinnert hieraan. De Tranchot-kaart vermeldt midden op de heide: "An die sieben Eichen". In een verre uithoek van de "meent" (= wei-

ALLMENDE

- Wald
- Bruch
- Heide
- Siedlungen
- Trichtweg
- andere Wege
- Durchgangsstraße

FLUR

- Wald
- Grünland
- Ackerland
- dgl. (Kämpe)
- Gemarkungsgrenze
- Eindfriedung
- Landwehr

deplaats in gemeenschappelijk bezit) komen regelmatig grote zwarte en schuwe vogels, kraaien, voor: de Craijwinckel. Met Craijen bedoelde men destijds niet alleen de Roek en de Zwarte kraai, maar ook de in onze streken nu verdwenen Raaf, die vooral met schapenkudden een nauwe band heeft.

CONCLUSIES

Niet alleen heerdgangindicatieve toponiemen kunnen behulpzaam zijn bij de reconstructie van de historische heerdgang, ook het patroon van wegen vanuit de nederzetting naar alle delen van de gemeente.

Zorgvuldig de plattegrond van de gemeente Vlodrop bestuderend, lijkt het alsof de drie hierboven aangeduide heerdgangen elkaar chronologisch afwisselen: heerdgang 1 is rond 1800 al verdwenen. Blijkens het kaartmateriaal is het droge schraalland al in particuliere landbouwgrond omgezet, terwijl ook de vochtige graslanden zijn geprivatiseerd. Heerdgang 2 heeft langer bestaan. In 1850 bestaan er nog stukken heide en zijn andere delen van die heide in naaldbos omgezet. Heerdgang 3 heeft nog tot in het begin van deze eeuw gefunctioneerd. Van de heide is een groot deel over. Alleen de graslanden langs de Roer zijn geprivatiseerd.

Op de geraadpleegde topografische kaarten uit de 19de eeuw zijn diverse min of meer driehoekige pleintjes te zien. Dit zijn veeverzamelplaatsen die functioneel verwant zijn met "brinken" van oostelijk Nederland. Op de kaart uit 1830 is er één voorzien van een vee drenk. Op een ander pleintje is een kapel ingetekend. Ook dit is karakteristiek. De "punt" van het pleintje wijst steeds van de kern van de nederzetting af en in de richting van de weidegronden. Dit punt was door middel van "valders", val- of draaihekken, tijdens de heerdgang afsluitbaar. De vorm van het pleintje vergemakkelijkt het drijven van een kudde.

Tevens is op die kaarten te zien dat de weg die aan het pleintje ontspringt zich al snel vertakt. Dit patroon is goed herkenbaar op de dorpsplattegrond van Vlodrop. Het herhaalt zich op de kaart aan de overzijde van de Roer bij het huis "Kievit". Hier begint de heide en kan de kudde gaan grazen. Waaiervormige patronen van wegen zijn op diverse kaartbladen van de Tranchot-kaarten te zien. Hier ontstaan ook "heidenederzettingen", woninkjes van paupers die op deze gemene gronden gratis mochten bouwen. In de topo-

nymie zijn ze bekend onder de aanduiding "eind" of "heide" met als voorvoegsel de naam van het moederdorp.

In de gemeente Vlodrop zouden de nu tot gehuchten uitgegroeide nederzettingen "Aan het Broek" en "Etsberg" tot dit type nederzetting gerekend kunnen worden.

De verste uithoeken van de gemeente worden door de bewoners van het centrale dorp weinig benut. Vaak is de afstand al het probleem. Dergelijke delen zijn in de loop van de geschiedenis dan ook het eerst verkocht aan particulieren die er grote hoeven of kleine kasteeltjes stichtten. Recent is dit bekend van de paters van Sint Ludwig die de meest oostelijke uithoek van de gemeente hebben gekocht, maar de grote hoeve Moorsel en de hoeve Triest gelegen in de meest noordwestelijke uithoek van de gemeente, hebben waarschijnlijk eenzelfde voorgeschiedenis.

HEERDANGHERSTEL

Argumenten die pleiten voor een herstel van heerdgang op de Meinweg, hebben beslist niet alleen te maken met het herstel van een dagelijkse traditionele realiteit binnen de gemeente die eeuwenlang bestaan heeft en pas sinds kort is beëindigd.

Heerdgang was, is en zal een vormende kracht in het landschap blijven. Dat is een gegeven dat in dit opstel duidelijk naar voren is gekomen. Heerdgang is tevens een kleurgevende kracht in het landschap. Dat gegeven is niet aan de orde geweest, maar het is genoegzaam bekend dat een trekkende schapenkudde in belangrijke mate bijdraagt tot natuurherstel.

LIJST VAN KAARTEN

- A. Stratenatlas van Nederland, deel 5 Limburg. Het Spectrum. Utrecht 1986.
- B. Grote topografische Atlas van Nederland, deel 4: Zuid-Nederland. Wolters-Noordhoff, Groningen 1987.
- C. Historische Atlas Limburg. Robas Producties, Den IJp, 1989. Herdruk van de Chromotopografische Kaart des Rijks 1: 25.000 uit de periode 1890-1924.
- D. Gemeente-Atlas van Limburg door J. Kuyper. Uitg. de

Lijster, Maasbree, 1981. Heruitgave van het oorspronkelijk deel Limburg uit 1867.

E. Grote Historische Provincie Atlas 1: 25.000 Limburg 1837-1844. Wolters-Noordhoff, Groningen, 1992. Heruitgave.

F. Gemeente Vlodrop rond 1815, naar de Tranchot-kaart (zie figuur 2).

SUMMARY

"HEERDANG" IN VLODROP AND AT THE MEINWEG NATIONAL PARK

The name *heerdgang* refers to the practice of walking the village sheep flock or cattle herd from the stables in the village to the common pasture and back again every day. Over the ages, hundreds of hooves of cattle and sheep have thus carved out a pattern of roads and pasture lands, drinking ponds and resting places within the boundaries of a community. At the same time, this process led to accumulation of nutrients in the stables, and it was the *heerdgang* which made agriculture profitable. Patterns and processes of this *heerdgang* influenced each other for many centuries, until the practice was abandoned only a few decades ago. It is sorely missed for several reasons. Reconstruction of the *heerdgang* system is possible not only by interpreting old field and road names, but also by comparing old maps with recent ones.

The so called Tranchot map (ca. 1820) provides a detailed view of the Vlodrop *heerdgang* on the Meinweg nature reserve, but old field and road names reveal two further *heerdgang* pathways: one leading to the north and another to the southwest.

LITERATUUR

- HILLEGERS, H.P.M., 1993. Heerdgang in Zuidelijk Limburg, een vorm van extensieve beweiding in verleden, heden en toekomst. Publicatie van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg, reeks XL afl. I. Maastricht.
- KRINGS, W., 1976. Wertung und Umwertung von Allmenden im Rhein-Maas-Gebiet vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts: eine historisch-sozialgeografische Studie. Assen (Maaslandse monografieën; 20).